

Baxşəli Əliyev
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universiteti
Az-1065, Bakı, İnşaatçılar prospekti 39
E-mail: serxanamizaga@mail.ru

“XARİC SEGAH” MUĞAMININ QARMONDA İFAÇILIQ VARIANTLARI

Xülasə: Təqdim olunan məqalə “Segah” ailəsinə aid olan muğamların tədqiqinə həsr edilmişdir. “Segah” ailəsinə aid olan “Xaric Segah” muğamı üzərində geniş şəkildə araşdırmalar aparılaraq, bu muğamın qarmon ifaçılığında özünəməxsus cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Qarmon ifaçılığında muğamlarımızın tədqiqi məsələləri araşdırılmamış bir sahə olaraq qalır. Bu səbəbdən də təqdim etdiyim məqalədə “Segah” ailəsinə aid olan muğamların yaranma tarixi və etimologiyasını araşdırmaqla, “Xaric Segah” muğamı üzərində geniş təhlillər aparıb, bu muğamın qarmon ifaçılığında özünəməxsus cəhətlərini müəyyən etməyi qarşıma məqsəd qoymuşam.

Açar sözlər: “Segah”, muğam, “Xaric segah”, qarmon, tar, kamança, muğam söhbələri.

Azərbaycan musiqi folklorunun və milli musiqi mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələri olan muğamlarımızın diqqətlə öyrənilməsi olduqca zəruridir. Çünki, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin mühüm bir sahəsini təşkil edən muğamlar əsrlər boyu nəsillərin sevimlisi olmuş və mənəvi-estetik zövqün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Muğamda klassik forma, kamillik, düşündürücü sükunət, zənginlik, genişlik və mənəvi ruhi-rahatlıq var. Yarandığı, geniş təşəkkül tapıb yayıldığı əsrlər ərzində muğamlar Azərbaycan xalqını ömrü boyu-beşikdən dünyasını dəyişənə qədər müşayiət etmişdir. Xalq arasında ən çox yayılmış və sevilən muğamlardan biri də “Segah” muğamıdır. “Segah” sözünün etimologiyası: farsca “se”-üç, “gah” isə yer, məkan və mövqe mənalarını bildirir (4, səh. 131). Bəzi mütəxəssislər segah sözünü not sistemində tetraxord quruluşuna görə üçüncü mövqedə dayandığı üçün belə adlandırıldığını bildirirlər.

“Segah” muğamı İran musiqisində yeddi əsas, Türkiyədə səkkiz mürəkkəb, Özbək və Tacik musiqisində Şeşmakoma daxil olan əsas muğamlardan biri, Uyğur musiqisində on iki əsas muğamdan biridir. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin musiqisində “Segah” muğamının bir növü olduğu halda Azərbaycan musiqisində “Segah”ın bir-neçə növləri var.

Nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, qarmon ifaçılığında muğamlarımızın tədqiqi məsələləri araşdırılmamış bir sahə olaraq qalır. Azərbaycanda qarmon ifaçıları muğamları tədris edərkən və öyrənərkən tar ifaçılarının: xüsusilə də

Əhməd Bakıxanov, Kamil Əhmədov və Elxan Müzəffərovun ifasından bəhrələnilər. Mən də şəxsi ifaçılıq təcrübəmdə bu ustadların interpretasiyasına əsaslanmış, qarmon ifaçılarından: Əhəd Əliyev, Teyyub Dəmirov, Məmmədəğa Ağayev və Zakir Mirzəyevin təfsir metodlarından qaynaqlanmışam.

Təqdim etdiyim məqalədə “Segah” ailəsinə aid olan muğamların yaranma tarixi və etimologiyasını araşdırmaqla, “Xaric Segah” muğamı üzərində geniş təhlillər aparıb, bu muğamın qarmon ifaçılığında özünəməxsus cəhətlərini müəyyən etməyi qarşıma məqsəd qoymuşam.

Azərbaycanda “Segah” muğamının üç növü daha geniş yayılmışdır: “Orta Segah”, “Xaric Segah”, “Mirzə Hüseyn Segahı”, “Zabul Segah”. Təsadüfi deyil ki, Respublikamızda fəaliyyət göstərən orta və ali təhsil müəssisələrində tədris olunan muğam proqramlarına da məhz bu muğamların adı daxil edilmişdir. “Orta segah” “Zabul Segah”la birlikdə səsləndikdə mükəmməl bir dəstgah əmələ gətirir. İki oktava həcmində diapazon, müxtəlif məqamların bir muğamda yer tutması, bəm, orta və zil registrlərin mövcudluğu muğam ustadlarına öz ifaçılıq qabiliyyətlərini nümayiş etdirməkdə geniş imkanlar yaradır.

“Segah” ailəsinə aid edilən “Mirzə Hüseyn segahı”nın tərkibinə nəzər salaq: Bərdaşt (Manəndi-müxaliflə başlamaq), Bəm segah, Zil segah, Şikəsteyi-fars, Mübərriqə, Segaha qayıdış.

“Mirzə Hüseyn Segah”ının ifası zamanı milli musiqi alətlərimizin, o cümlədən də Azərbaycan qarmonunun köklənmə məsələlərinə diqqət edək:

“Mirzə Hüseyn segahı” ifa edilərkən tarın birinci kök simi “fa” (fortepianoda “mi”), yanındakı ağ sim “lya” (fortepianoda “sol diyez”) və ikinci kök sim “fa” (fortepianoda “mi” səsi), digər simlər adi qaydada köklənilir. Kamançanı isə belə kökləmək məsləhətdir: I simi “mi” (fortepianoğa görə “fa diyez”), ikinci simi “lya” (fortepianoda “si”), üçüncü simi “re” (fortepianoda “re”), dördüncü simi isə “fa diyez” (fortepianoda “sol diyez”). Çətinlik yaranarsa “Mirzə Hüseyn segahı” kamançada adi kökdə də ifa oluna bilər. Qarmon aləti *in H* kökündə köklənir.

Tarda, balaban və qarmonda “Mirzə Hüseyn segahı” dəstgah halında “lya”, kamançada və qanunda isə “fa diyez” (fortepianoda “sol diyez”) mayəli segah məqamında çalınır. Muğam dəstgah şəklində ifa edilərkən öncə “Mirzə Hüseyn segahı”nın dərəcədi çalınmalı, daha sonra “Mirzə Hüseyn segahı”nın əsas şöbə və guşələri arasında ya təsnif, ya rəng, ya da diringi ifa olunmalıdır.

“Zabul Segah” Segah ailəsinə aid olan muğamlardan biri olub, Zabil İranda Sistan-Bəlucistan vilayətində qədim bir şəhər adıdır. “Zabil” muğamı məhz bu şəhərin adından götürülsüm və sonralar “Zabil” sözü “Zabul” sözü ilə əvəz olunmuşdur. “Segah” muğamı özünəməxsus xarakteri, səslənməsi, istinad pillələrinin dəyişməsi ilə fərqləndiyinə görə dinləyicidə müxtəlif təəssüratlar oyada bilər.

“Zabul” muğamına “Orta segah” əlavə edildikdən sonra yeni növ muğam- “Zabul-segah” yaranmışdır. Müasir dövrümüzdə ifa olunan “Zabul Segah” muğamının tərkibinə nəzər salaq:

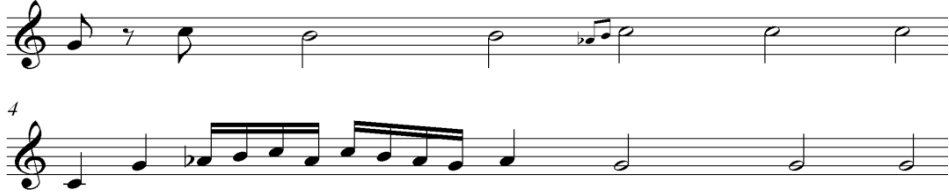
Bərdaşt (Zabul, yaxud Manəndi-Hisarla başlanır. Klassik üçlükdə tar və kamançanın imkanları nisbətən məhdud olduğu üçün “Bərdaşt”ı “Manəndi hisar-Müxalif” ilə başlamaq məsləhət olunur.) Mayə (Muyə), Bəm Manəndi-müxalif,

Orta Segah, “Aşıqi guş” (guşə), Zil Zabol, Manəndi-Hisar (zildə), Zil Manəndi-müxalif, Zabol segaha qayıdış.

Qarmon alətinin ifasında “Manəndi-hisar” dan bir cümləyə diqqət edək:
“Manəndi hisar” cümləsi

“Manəndi müxalif” cümləsi

“Segah” ailəsinə aid olan “Zabol Segah” muğamı bəstəkarlarımız tərəfindən nota yazılaraq gələcək nəsillərə çatdırılmışdır. Məsələn: 1936-cı ildə Mirzə Mansur Mansurovun ifasından “Zabol” muğamını görkəmli bəstəkarımız Tofiq Quliyev ilk dəfə olaraq notlaşdırmışdır.

1965-ci ildə “Segah Zabol” instrumental muğamı Nəriman Məmmədov tərəfindən Əhməd Bakıxanovun ifasından və nəhayət 2006-cı ildə Arif Əsədullayev tərəfindən Elxan Müzəffərovun ifasından nota salınmışdır. Sevimli bəstəkarımız Vasif Adıgözəlov 2005-ci ildə bəstələdiyi simfoniyasını “Segah” adlandırmışdır.

“Zabol-segah” muğamı ifa edilərkən tarın birinci kök simi və yanındakı ağ sim “mi”, digər simlər isə adi qaydada köklənir. Kamançada isə “Zabol-segah” dəstgahı adi kökdə ifa edilərək, qarmon alətinin kökü dəyişməyib *in H* olaraq qalır. “Zabol-segah” dəstgahı tarda, balaban və qarmonda “mi” (fortepianoda “re diyez”), kamançada və qanunda isə “do diyez” (fortepianoda “re diyez”) mayəli segah məqamına əsaslanır və onun variantlarından sayılır.

Ə.Bədəlbəyli yazırdı: “İnqilabdan əvvəl Azərbaycan xanəndələri zəhmətkeş xalqın keçirdiyi ağır məişət həyatını, çətin güzəranı və bədbinlik əhval-ruhiyyəsini hüzn və kədər təsiri oyadan “Segah” muğamı ilə ifadə edirdilər. Beləliklə də, “Yetim Segah” muğamı yaranmışdır. “Yetim Segah”ın yanıqlı səslənməsinin əsas səbəblərindən biri də onun üçün seçilən qəzəllərin son dərəcə bədbin mənalı sözlərdən ibarət olması və xanəndələrin bu muğamı daha həzin oxumasıdır. “Yetim Segah” yalnız bir qayda olaraq “Xaric Segah” kökündə (si) ifa olunmalıdır. Bunun əsas səbəbi “yetim Segah”ı əvvəlcə bəmdə, sonra bir oktava zildə oxumağın nisbətən daha münasib və əlverişli olmasıdır. Belə ki, “Orta Segah”ın şöbəsinə (mi) bir oktava zildən (ikinci oktavanın mi pərdəsində) oxumaq qeyri-mümkündür. Si mayəli “Segah”ı nəyə görə “Xaric Segah” adlandırırlar?!

“Xaric segah”ın mayəsində əsas tonla (sol) mayə (si) arasındakı tersiya intervalı ondan bir oktava zildəki (sol-si) tersiya ilə bərabər deyildir. Eyni adlı (si-si¹) mayə pərdələri arasında komma fərqi vardır. “Xaric Segah”ın mayə pərdəsi oktava yuxarıdakı birinci oktavanın “si” səsi ilə uzlaşmır. Digər “Segah”ların

xaricində ifa edildiyi üçün və köklərinin fərqli olduğuna görə, bu muğamın “Xaric segah” adlandırılması ehtimalı böyükdür. Bəlkə də digər “Segah”lara nisbətən daha çox zildə (“si”, fortepianoda isə “lya diyez” səsi) ifa olunduğundan və hər xanəndənin bu muğamı ifa etməyə səs diapazonu imkan vermədiyinə görə, “xaric” sözü əlavə olunmuşdur. “Xaric” sözü musiqidə səslərin qeyri-dəqiq, yəni təhrif olunmuş ifası deməkdir. “Si” mayəli “Segah”ın musiqiçilər tərəfindən “Xaric Segah” adlandırılması məsələsi də məhz bununla əlaqəlidir. Azərbaycan qarmonunda “Xaric Segah” muğamını ifa edərkən Əhəd Əliyev (Kor Əhəd), Teyyub Dəmirov və Məmmədəğa Ağayevin ifasından bəhrələnmək daha düzgündür. “Xaric segah” muğamını Əhəd Əliyev daha düzgün və özünəməxsus şəkildə ifa etmişdir. Hətta, bu “Xaric Segah” muğamına “Əhəd Segah” muğamı da deyirdilər. Bunun da əsas səbəbi “Xaric Segah”ın Əhəd Əliyevin ifasında daha mükəmməl şəkildə interpretasiya olunmasıdır. Sözlərimi təsdiqləmək üçün kiçik bir xatırlatma etmək istərdim. 1991-ci ildə Türkiyənin Qars şəhərində qastrol səfərində olarkən mənə qarmonda “Əhəd Segah” muğamını çalmağı sifariş edərkən doğrusu heyrətləndim. Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Əhəd Əliyevin ifasında “Xaric Segah” muğamının lent yazısını əldə edib qulaq asdıqda bu muğama nəyə görə “Əhəd Segah” deyilməsini başa düşdüm. Əhəd Əliyevin ifasında “Segah”, “Xaric Segah” muğamları 1938-ci ildə qrammofon valına yazılmışdır. (5, səh.70)

“Xaric segah”ın tərkibi belədir: Bərdəşt, Mayə, Təxtgah, Mübəriqqə, Manəndi-Hisar, Manəndi-müxalif, Zil Segah (Aşıqı guş), Xaric Segaha qayıdış.

“Xaric segah” muğamını ifa edərkən tarın birinci kök simi və yanındakı ağ sim “si”, digər simlər isə adi qaydada, olduğu kimi qalır. Kamançanın birinci simi “mi” (forte-pianoda II oktavanın “fa diyez”), ikinci simi “si” (forte-pianoda II oktavanın “do diyez”), üçüncü simi “mi” (forte-pianoda I oktavanın “fa diyez”), dördüncü simi “sol diyez” (forte-pianoda kiçik oktavanın “lya diyez”) səslərinə köklənməsi tövsiyə edilir. Lakin, ümumi səslənməyə görə “lya” (forte-pianoda “sol diyez”) səsi əlverişli olduğundan, tədris zamanı balabanda “lya” mayəli “Xaric segah” dəstgahı ifa olunur. Ümumilikdə, “Xaric segah” dəstgahı tarda, balabanda “si” (forte-pianoda “lya diyez”), kamançada və qanunda “sol diyez” (forte-pianoda “lya diyez”) mayəli segah məqamında ifa olunur.

“Xaric Segah” muğamını qarmonda ifa edərkən “Bərdəşt”i “Zil Segah”da olduğu kimi ifa etməklə, ikinci oktavanın “si” notundan birinci oktavanın “si” notu ilə Mayeyə düşmək lazımdır. Qeyd etmək istərdim ki, qarmon ifaçılığında özünəməxsus səslənən “Xaric Segah” muğamında olan cümlələr digər “Segah” ailələrində yoxdur. Xanəndəlik sənətində “Təxtigah”ın yerinə “Şikəsteyi fars” instrumental ifaçılıqda isə “Təxtigah” ifa olunur. Fars dilindən tərcümədə “təxt”-padşahların əyləşdiyi kürsü, “gah” isə məkan deməkdir. Qarmonda bu şöbəni ifa edərkən ikinci oktavanın “re” notundan başlayaraq onun ətrafında dövr edirik.

“Mübəriqqə” şöbəsi qarmonda özünəməxsus səslənir. Birinci oktavanın “sol” notundan başlayaraq ikinci oktavanın “sol-lya” səslərinə qədər gedib çıxırıq.

“Manəndi-hisar” şöbəsi “Çahargah” muğamının “Hisar” şöbəsinə çox oxşar olub, ikinci oktavanın “re” notundan forşlaqla “fa diyez” notuna sıçrayış etmək olar. “Segah” muğamına xas olan xarakterdə səsləndirmək üçün ikinci oktavanın “lya” notundan istifadə etmək lazımdır.

“Mənəndi müxalif” “Çahargah” muamının “Müxalif” şöbsinə olduqca oxşardır. Bu şöbəni “Çahargah” muğamından fərqləndirmək üçün “si bemol” səsindən yox, “sol-lya” səsindən forşlaqla interpretasiya etmək daha məqsədəuyğundur.

“Zil Segah”-adi “Segah” muğamında olduğu kimi təfsir edilərək, ikinci oktavanın “si” notunda ifa olunduğu üçün ona “Zil Segah” deyilir. Bu şöbədən sonra səslənən “Aşiqi guş” instrumental guşə olub, qarmon alətində olduqca ahəngli və özünəməxsus səslənir.

“Xaric Segah”a qayıdış edərkən ikinci oktavanın “si” notundan bəmə qayıdaraq birinci oktavanın “si” notunda muğamı bitirmək lazımdır. Bütün digər “Segah” muğamlarında olduğu kimi, “Xaric segah” da dinləyicidə həyatda yaşamaq eşi yaradır, həmçinin insanlarda vətənə sevgi, məhəbbət hissləri oyadır.

Ədəbiyyat:

1. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı: Elm, 1969, 445 s.
2. Abdullazadə G.A. Qədim və Orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 272 s.
3. Əlihüseyn Dağlı. Ozan Qaravəli (I hissə). Bakı: MBM, 2006, 192 s.
4. Zöhrabov R.F. Muğam. Bakı: Azərənşr, 1991, 219 s.
5. Nəcəfzadə A. Xalq çalğı alətlərinin tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: MBM, 2007

Бахшали Алиев

Варианты исполнения мугама «Харидж Сегях» на гармоне Резюме

Представленная статья посвящена изучению мугамов входящих в семейство «Сегях». На сегодняшний день широко изучен мугам «Харидж Сегях», принадлежавший семье Сегях, а именно выявлены характерные особенности исполнения этого мугама на гармоне. Но в большей степени особенности исполнение мугамов на гармоне остается малоизученной областью. По этой причине, в данной статье автор исследует историю и этимология мугамов семьи Сегях, проводит обширный анализ мугама «Харидж Сегях» с целью определить уникальные особенности исполнения этого мугама на гармоне.

Ключевые слова: «Сегях», мугам «Харидж Сегях», гармонь, тар, каманча, формы мугама

Bakhshali Aliyev

Variants of performance of mugham "Kharij Segah" on the garmon Summary

The article is devoted to the study of mughams belonged to the "Segah" family. The mugham "Kharij Segah" which belongs to the family "Segah", was studied and revealed the characteristic features of the performance of this mugham

on the garmon. The study of the performance of mughams on the musical instrument garmon is unresearched area. For this reason, this article studies the history and etymology of the mughams belonged to the "Segah" family, gives an extensive analysis of the mugham " Kharij Segah " in order to determine the unique features of the performance of this mugham on the garmon.

Keywords: "Segah", mugam " Kharij Segah ", garmon, tar, kamancha, mods of Mugham

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.04.2018 Məqalənin təkrar

işlənməyə göndərilmə tarixi: 11.05.2018 Məqalənin çapa qəbul olunma

tarixi: 29.05.2018

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənətsünashq üzrə fəlsəfədoktoru, dosent Kamilə Dadaşzadə

ADMİU-nun Elmi Şurasının 06 iyul 2018-ci il, 09 sayılı qərarı ilə çap olunur